

Introducció al pensament renaixentista.

1. Renaixement i humanisme.

1.1. Renaixement: definició, periodització i característiques generals.

En general, el Renaixement és considerat com el període històric i cultural comprès entre mitjans del segle XIV i finals del XVI, constituint el trànsit de l'Edat Mitjana a la modernitat. Es caracteritza, en un principi, per ser una «regeneració», «renovació» o «restauració» del gust artístic d'acord amb els ideals de l'antiguitat clàssica que, posteriorment, es distingeix com una renovació de la societat en general pel «renaixement» de la cultura clàssica concebut, principalment, pels autors **humanistes**. Encara que el fenomen del Renaixement és, en un primer moment, propi de l'àmbit italià, el seu esperit es difon per tota Europa (sobretot amb l'humanisme) i conforma un dels pilars de la civilització occidental tal com l'entendem.

De totes maneres, **la seva periodització és discutida**. Alguns historiadors situen l'inici del període a l'any 1341, quan el poeta Petrarca és lloreat al capitol romà; altres, marquen el seu començament a l'intent del tribú romà Cola di Rienzo per restablir la antiga República Romana, l'any 1347; també n'hi ha que proposen l'any 1397 com data inicial, quan el mestre bizantí Manuel Chrysoloras és convidat a Florència per impartir lliçons de gramàtica i literatura gregues. Trobem el mateix tipus de discussió respecte al final del Renaixement: per alguns, aquest es situa temporalment a l'any 1527, quan Roma és saquejada per tropes imperials; per altres, cal fixar-lo en el Concili de Trento, l'any 1545; finalment, la data més tardana proposada és la de la mort de Giordano Bruno, l'any 1600.

A més, la historiografia també qüestiona el significat del Renaixement com a període en si. Per una banda, la **concepció rupturista** pren el Renaixement com a època de ruptura, plenament original i enfrontada a l'Edat Mitjana com a canvi radical que prepararà de manera decisiva el camí cap a la revolució científica i el món modern. Per altra, la **perspectiva continuista** concep l'aparició de la ciència moderna com a evolució natural de la filosofia aristotèlica medieval, mentre que l'humanisme seria un parèntesi dins aquesta evolució. Com sol passar, existeix una tercera postura que defensa que, en el Renaixement, es du a terme un **aprofundiment** en certs temes ja presents a l'Edat Mitjana però no centrals fins els segles XV i XVI.

Encara que no és fins al segle XIX que el terme “renaixement” passa a designar un període concret de la Història, el fet és que, ja al segle XVI, l'humanista Giorgio Vasari emprà l'expressió *rinàscita* o “renaixement” per referir-se al canvi de valors que havia sofert Europa on, després de l'Edat “Mitja” (mot que els propis humanistes aplicaven de manera pejorativa als segles immediatament anteriors), es dona un ressorgiment de l'art i les lletres de l'antiguitat grecoromana. El propi Petrarca descriu l'Edat Antiga amb els atributs de la “llum” que, en un procés de decadència, s'havia convertit en tenebres durant l'Edat Mitjana. Així, els humanistes posteriors es proposen dur a terme la tasca de retornar a la llum de l'antiguitat.

Aquesta consciència del propi moment històric es troba estretament relacionada amb el canvi de **concepció del temps i de la història** que apareix amb els humanistes: d'una **concepció**

lineal (amb un principi i un final) pròpia de la religió cristiana es passa a una **concepció cíclica i circular** (naixement > mort > renaixement) que té les seves arrels al món clàssic.

Tot i així, cal assenyalar que el mateix concepte de renaixement té un **origen religiós** que és mantingut durant tota l'Edat Mitjana per referir-se a la tornada de l'home al si de Déu després de la caiguda d'Adam. També el **neoplatonisme** antic defensava aquest retorn a Déu com a darrer destí de la humanitat, invertint el procés pel qual la creació s'allunya del creador. Aquesta connotació religiosa tindrà ressò a l'obra de molts humanistes (sobre tot els de corrent neoplatònica), de manera que no es pot entendre el Renaixement com a negació d'allò religiós o espiritual, sinó com a punt on s'obren noves perspectives respecte de la relació de l'home amb la divinitat.

El **retorn als antics** és una constant del pensament renaixentista. L'antiguitat grecoromana és per als humanistes l'expressió més madura i perfecta de l'exercici d'aquells poders que donen a l'home un lloc privilegiat dins el món i la natura. Mitjançant aquest retorn al món antic, l'home retorna a sí mateix, a la seva naturalesa pròpia: comença així la conquesta de la **personalitat humana**. Un pic s'és conscient de la distància històrica amb el passat, l'home del renaixement pren possessió de la pròpia originalitat i del propi destí que s'ha de forjar.

Podem dir, per tant, que en el Renaixement es du a terme un procés de creació de distàncies, d'assumpció de perspectiva (no per casualitat, a la mateixa època, la perspectiva transforma la pintura) en múltiples àmbits:

1. **històric**: la recuperació del món grecoromà i la tasca filològica que aquesta reclama obri una nova concepció de la història que, alhora que pren l'antiguitat clàssica com a model, dota al moment present d'originalitat;
2. **natural**: el retorn de l'art a la natura (seguint el model clàssic) i la progressiva reducció d'aquesta a l'objectivitat científica, posen en evidència la posició peculiar de l'home enfront de la mateixa natura de la que forma part;
3. **religiós**: la confirmació de la transcendència divina (Déu aliè al món humà i natural) accentua la separació entre la divinitat i l'home, destacant encara més el caràcter original d'aquest darrer, dominador del seu propi destí.

1.1.1. Esdeveniments importants al Renaixement.

a) Pas de la cosmologia cristiana a l'heliocentrisme:

Fins al segle XVI, la idea predominant sobre l'Univers era l'establerta per Ptolomeu el segle I a. C. Segons aquest model, la Terra es trobava immòbil i ocupava el centre de l'Univers, mentre que el Sol, la Lluna, els planetes i les estrelles giraven al seu voltant. Però al segle XVI, l'aparició de l'obra *De revolutionibus orbium coelestium*, de l'astrònom polonès **Nicolau Copèrnic** (1473-1543), va capgirar el model geocentrista, afirmant que la Terra i la resta de planetes giren al voltant del Sol, i que la Terra gira sobre el seu propi eix.

b) Descobriment d'Amèrica:

El 1492, el descobriment d'Amèrica per part de Cristòfol Colom va suposar el sorgiment d'un nou món fins aquell moment desconegut i el canvi de la visió que fins ara es

tenia de la Terra. L'ampliació de la geografia i el canvi en els seus pressupòsits (d'una geografia plana a una esfèrica) comportarà grans canvis culturals i econòmics.

c) La **caiguda de Constantinoble** a mans dels turcs, l'any 1453, provocà l'emigració d'intel·lectuals bizantins cap a occident, sobretot a Itàlia. Amb ells, arribaran a Europa obres clàssiques del món grecollatí desconegudes o que es creien perdudes. Aquest fet impulsarà la **tasca filològica** dels humanistes per tal de recuperar i traduir des de l'original (sense la intermediació dels escribes escolàstics ni dels intèrprets àrabs) aquests texts.

d) Aparició de la **impremta**:

La invenció de la impremta "moderna" (ja existien mecanismes per imprimir, encara que eren molt rudimentaris i lents) per part de Gutenberg, l'any 1448, va permetre posar a disposició d'un públic més ampli obres clàssiques i contemporànies, soscavant el monopoli que durant molt de temps havien tingut els copistes del clergat. S'encetà, així, el camí cap a la **secularització** de la cultura i l'ús de les llengües vernacles pròpies de cada territori.

e) Fragmentació del mapa polític europeu:

Passada la Guerra dels Cent Anys (1337-1453), França i Anglaterra es començaren a configurar com a estats centralitzats sota unes monarquies fortes. El mateix passà a la Península Ibèrica amb la unió de les corones d'Aragó i Castellà l'any 1469. Mentrestant, el Sacre Imperi Romà Germànic continuava format per distints dominis feudals, alhora que Itàlia estava fragmentada en territoris sovint enfrontats i es veia conquerida i saquejada per les potències europees mencionades.

1.1.2. Característiques generals del Renaixement.

a) Tornada al món clàssic en la literatura, l'art, la ciència i la filosofia.

b) Antropocentrisme: l'home esdevé centre de les preocupacions i mesura de totes les coses. Es produeix una progressiva individualització, és a dir, augmenta la importància de l'individu.

c) Canvia la concepció de la naturalesa: passa de contemplar-se com una força oposada a l'ésser humà a ser el lloc on aquest es realitza. S'estudia la naturalesa des d'una perspectiva pràctica, amb afany de domini i transformació per part de l'home (el Renaixement és una època de nombrosos invents tecnològics).

d) En relació amb l'anterior, creix l'interès per esbrinar les estructures particulars de la naturalesa i la tendència a explicar-les mitjançant causes naturals i l'experimentació, usant eines i conceptes matemàtics.

e) Es menysprea el llatí vulgar, símbol de la decadència que ha suposat l'Edat Mitjana. Es du a terme una tasca de recuperació del llatí clàssic i del grec.

f) Creix el prestigi dels escrits originals enfront dels comentaris de texts (principalment d'Aristòtil) que copaven la producció intel·lectual dels segles anteriors.

1.1.3. Canvis en el terreny dels valors.

Juntament amb la recuperació d'obres de l'antiguitat, els valors **estoics** i **epicuris** prenen força:

- “Mentre s’és viu, no existeix la mort”. La vida ja no es pot jutjar des de la perspectiva de la mort perquè té sentit en si mateixa. Així, la perspectiva escatològica cristiana, on la mort suposa la culminació de la vida i el pas a l’eternitat, es veu devaluada. La vida de cada persona s’ha de resoldre mentre es viu i la virtut no pot mesurar-se en funció de càstigs o premis ultraterrenals. De totes maneres, això no implica que la idea de Déu sigui qüestionada.
- “Cal viure segons la natura”. Els homes del Renaixement solen distingir tres nivells de la natura: la macrocòsmica, universal i independent de la voluntat humana (l’home s’ha d’adaptar a ella); la social, producte de l’acció dels éssers humans i entesa també de manera orgànica (com a ésser viu); la individual (la “manera de ser”), que ha de ser realitzada per cada un. És aquesta darrera naturalesa la que pren força entre els renaixentistes (recordem l’ideal humanista de la autorealització a través del coneixement dels clàssics) i esdevé l’eina clau per conciliar tots tres nivells.
- “Els déus no intervenen en els assumptes humans”. El retorn a l’antiguitat provoca un canvi de percepció sobre el paper de la divinitat en el món terrenal. Sense oblidar-se de Déu ni caure en l’ateisme, els homes del Renaixement es veuen responsables del seu propi destí. Això ve acompanyat d’una progressiva pèrdua de poder temporal per part de l’Església a la vegada que es privatitza la fe.

1.2. Humanisme.

En general, l’humanisme s’entén com el principal agent del Renaixement i sovint ambdós s’identifiquen. En certa manera, els trets globals del Renaixement es materialitzen de manera concreta en el pensament i la producció humanista.

La paraula “humanista” feia referència a aquell erudit que es dedicava a l’estudi i l’ensenyament dels *studia humanitatis* —la gramàtica, la dialèctica, la retòrica, la poesia, la història i l’ètica— basats en el conreu de la filologia i l’estimació del text clàssic original en llatí i grec (enfrentant-se, com s’ha dit, a les traduccions “parcials” de l’escolàstica i les interpretacions fetes per part de la filosofia àrab). Aquesta tasca de recuperació es veu acompanyada per una nova concepció de l’home, ja comentada, que troba la seva màxima expressió en la *humanitas* romana (d’arrel ciceroniana) i la *paideia* (“educació”) grega. Aquests models clàssics recuperats eren més adients als ideals cívics i humans de l’**aristocràcia comercial** que anava guanyant poder sense necessitat de dinasties ni línies de sang blava.

Plató, amb l’edició dels seus *Diàlegs* durant el s. XV, i **Aristòtil** eren els autors més reconeguts i estudiats pels humanistes: les corrents aristotèliques trobaren continuïtat, per exemple, a la **Universitat de Pàdua** (on es recuperà l’Aristòtil més físic i naturalista); el

platonisme conegué una nova revitalització a ciutats italianes com **Florència**, on Cosme de Mèdicis fundà l'Acadèmia Platònica de Florència, el pensament de la qual (sobretot el pertanyent a Marsilio Ficino i a Pico della Mirandola) influiria de manera decisiva en Da Vinci, Miquel Àngel o Galileu.

Així i tot, l'humanisme no s'entendria sense la forta empremta que va suposar la relectura de les **escoles hel·lenístiques**, com són l'estoïcisme (Ciceró, Sèneca...), l'epicureisme (obres d'Epicur, Lucreci...) o l'escepticisme.

Entre els representants de l'humanisme renaixentista trobem:

- Nicolau de Cusa (a mig camí entre l'Edat Mitjana i l'humanisme), Marsilio Ficino i Pico della Mirandola (platònics).
- Joan Lluís Vives i Pietro Pomponazzi (aristotèlics).
- Michel de Montaigne (escèptic francès crític amb l'optimisme renaixentista).
- Erasme de Rotterdam (dels Països Baixos; a la seva obra *Elogi de la follia* posà en dubte molts dels dogmes catòlics).
- L'anglès Tomàs Moro (autor de *Utopia*, on proposa una societat ideal) i Nicolau Maquiavel (ambdós dedicats al pensament polític).
- Giordano Bruno i Tommaso Campanella (considerats filòsofs de la natura).
- Nicolau Copèrnic, Galileo Galilei i Johannes Kepler (com a iniciadors de la nova ciència).

1.2.1. Trets generals de l'humanisme.

Es sol dir que allò important de l'humanisme es troba en l'obra de cada un dels homes que formaren part d'aquell "nou esperit". D'aquesta manera, es fa difícil concretar aspectes comuns a tots els humanistes. Malgrat això, intentarem establir uns trets identificatius del moviment, sense que això vulgui dir que tots els humanistes participen plenament d'ells.

a) Admiració per l'antiguitat.

Com ja s'ha assenyalat, el Renaixement fou època de recuperació de gran quantitat d'obres antigues que es desconeixien o es creien perdudes (recordem la caiguda de Constantinoble). Aquest fet fa créixer l'interès per les llengües clàssiques (llatí i grec) i l'estudi de les "humanitats". Tota aquesta literatura grecolatina que centra l'atenció dels humanistes s'ocupa de valors terrenals o, en qualsevol cas, no tracten del Déu cristià. Això suposa un important factor en el procés de **secularització**.

Com sabem, aquest interès pel món clàssic ja era present a l'Edat Mitjana (encara que no es treballaren tants de texts com aparegueren al Renaixement); però l'escolàstica es servia dels autors clàssics per confirmar la cosmovisió cristiana. Així, Plató i, sobretot, Aristòtil es "cristianitzaven".

La posició des de la qual els humanistes s'apropen als autors clàssics cerca l'autenticitat de les seves obres (d'aquí la importància de la filologia). Aquesta recuperació "objectiva" complia l'afany de lluita pel retorn de la llum clàssica de Pretarca.

La relació amb allò “original” de l’antiguitat fa aparèixer una nova perspectiva històrica que ja hem indicat per caracteritzar el Renaixement. Cal dir, a més, que aquesta distància temporal que dona sentit a la recuperació del món antic original té també un sentit pràctic: es cerquen en el passat solucions per als problemes del present.

b) Compatibilitat entre l’antiguitat clàssica i el cristianisme.

El retorn a les fonts clàssiques no suposa per als humanistes una negació del seu passat immediat, encara que el critiquin. D’alguna manera, el cristianisme i la veritat que conté (veritat revelada per Déu) no es veu contradita pel món precristià.

Això implica que la Veritat és anterior a la vinguda de Crist i que troba mestres que no apareixen a la Bíblia. Per tant, la veritat de Déu és present al món ja abans de l’arribada del seu Fill i, pensen els humanistes, el món antic es troba temporalment més proper a la creació del món i a la veritat divina. La puresa adàmica es transforma així en l’exceptualitat dels homes primers i dels antics que es va corrompent amb el pas del temps. Aquesta postura té el seu reflex en la recerca filològica: si, segons la idea cristiana, Déu creà el món —l’*ens*, allò que és— a la vegada que el llenguatge —el *verbum*, la paraula—, es planteja el problema de la manca d’identificació entre ambdós (si el nostre llenguatge formés una unitat indissoluble amb el món físic i “real” i el representés tal com és, no hi hauria problemes de coneixement). Segons els humanistes, la tradició i les traduccions han provocat l’allunyament d’aquesta “edat d’or” on l’èsser i la paraula es corresponien.

Per altra banda, si la lectura dels texts originals dels clàssics precristians no implica contradicció amb la religió cristiana, aquesta guanya pes com a religió universal i vertadera, donada la seva validesa intemporal. De fet, fins i tot en els humanistes que no parlen de Déu no hi trobem cap posició atea.

Així, les bases de la religió cristiana no es veuen atacades. El que sí caurà en descrèdit serà l’Església i el seu poder temporal (és a dir, real, polític), que serà percebuda com a corrupta (tant per la decadència històrica amb que s’identifica l’Edat Mitjana com pels múltiples casos de corrupció que protagonitzava la jerarquia eclesiàstica).

c) Preocupació central per l’èsser humà.

Aquest tal volta sigui el tret més comú i decisiu en tots els humanistes. L’home no serà percebut com a criatura sotmesa a Déu, sinó com a criatura privilegiada capaç de dominar el seu destí i la naturalesa. Aquesta nova centralitat de l’home serà assumida de distintes maneres: amb optimisme com, per exemple, ho fa Pico della Mirandola, exaltant la dignitat humana i atorgant-li poder a l’èsser humà per ser el que vulgui (àngel o bèstia); però també amb un cert pessimisme, com serà el cas de Maquiavel.

L’home és concebut com a llançat a la tasca de realitzar-se en llibertat mitjançant la seva raó —atribut específicament humà— i la seva voluntat, eines donades per Déu. Tot això allibera l’individu de la tutela d’agents externs, com l’Església o la tradició. També prepara el camí cap al descobriment d’una naturalesa objectiva, manipulable i dominable mitjançant de la ciència i la tècnica. A partir d’aquest moment, la naturalesa no només representarà la glòria de Déu, sinó que estarà al servei de l’home.

Resumint, la vida dels homes deixarà de ser una “vall de llàgrimes”, amb l’altre món com a sortida desitjable, per esdevenir l’àmbit on cada individu —com a agent principal del seu

destí— es realitzi i deixi la seva petjada per a la posteritat (un detall: el Renaixement és època de nombroses autobiografies).

d) **Renovació intel·lectual fora de les universitats.**

La majoria d'universitats eren encara institucions controlades per l'Església. En canvi, la major part del pensament humanista es produeix des de les secretaries dels nous Estats (sobretot a Itàlia) i a les acadèmies i escoles que es funden a l'època. Cal afegir-hi, a més, l'important tasca de mecenatge que du a terme una poderosa classe mercantil i financera que inverteix part de la seva riquesa en la promoció i patrocini d'artistes i pensadors.

1.3. El naixement de la ciència moderna.

Durant el Renaixement apareix un nou corrent filosòfic innovador, anomenat **filosofia de la natura**, que cerca explicar el món físic seguint els principis aristotèlics de l'argumentació deductiva (recordem, per exemple, la recuperació de l'aristotelisme físic que es du a terme a la Universitat de Pàdua). Aquests nous filòsofs de la natura —com serien Telesio, Bruno (considerat el primer pensador copernicà per la seva defensa de l'heliocentrisme) o Campanella— sense arribar a fer el que entenem per ciència, consoliden una concepció de la natura com a **sistema infinit i autosuficient** (que es desenvolupa sense l'acció directa de Déu), on la Terra no hi té una posició privilegiada.

Paral·lelament, també pren força l'anomenada tradició **màgica** o magicohermètica (prenent el nom del *Corpus Hermeticum*, conjunt de texts antics màgics atribuïts a Hermes Trimegist). Per als pensadors d'aquesta tradició, la natura és quelcom animat, és a dir, té una **ànima universal** o còsmica de la que formen part tots els éssers vius. Part del pensament de Bruno deriva d'aquesta tradició, com també l'obra de Paracels.

Aquestes dues corrents representen el nou interès de l'home del Renaixement per conèixer realment allò que l'envolta i influir-hi. Són reflex de dos models explicatius diferenciats, la superació dels quals obrirà el camí cap a la ciència moderna:

- a) un model **organicista**, d'influència grega, que concep l'univers com un ésser viu, explicat mitjançant analogies biològiques;
- b) un model **màgic**, que interpreta la natura com quelcom dominat per forces i poder sobrenaturals que poden ser dirigides a favor del savi o “mag”.

El cert és que els dos models no foren incompatibles, ja que la majoria d'autors que aprofundiren en el coneixement de l'univers i la natura, presentaven la seva pròpia mescla d'elements de les dues corrents, a més d'altres d'originals.

A partir d'aquests dos, sorgirà un nou model **mecanicista** que entén la naturalesa i l'univers com una màquina que funciona segons unes lleis pròpies que poden ser conegudes per l'home —ja que es manifesten en certes regularitats— i, per tant, poden ser aprofitades pel seu ús i rendiment. Aquestes lleis troben la seva expressió mitjançant les matemàtiques. Així, l'**observació empírica** i les **matemàtiques** es troben a la base del que esdevindrà la nova ciència.

Com a representants insignes d'aquesta ciència naixent, podem assenyalar:

- a) Nicolau **Copèrnic** (1473-1543). A la seva obra principal, *De Revolutionibus Orbium Coelestium* [Sobre la revolució dels orbes celestes], publicada pòstumament, es proposa un model astronòmic amb el Sol ocupant un lloc fix i central dins l'univers, al voltant del qual hi giren els planetes. Aquest model, oposat al ptolemaic defensat per l'Església, oferia una millor i més exacta explicació dels moviments celestes. Els canvis que implicà (encara que no de manera immediata), tant científics com culturals, constitueixen la “**revolució copernicana**”.
- b) Johannes **Kepler** (1571-1630). Acceptà la teoria heliocèntrica de Copèrnic i establí les primeres lleis que descriuen el moviment dels planetes i l'estructura del sistema solar, seguint un mètode d'assaig-error unit a la comprovació empírica dels seus càlculs. Refutà l'astronomia clàssica —que concebia un moviment dels astres circular, uniforme i perfecte, seguint Aristòtil— a l'afirmar que les òrbites dels planetes són el·líptiques i el seu moviment s'accelera segons la posició respecte del Sol.
- c) **Galileu** Galilei (1564-1642) representa l'exemple més clar de nou científic: desenvolupà les matemàtiques combinant-les amb l'observació empírica i l'experimentació. Amb la recuperació de texts de l'antiguitat grega, com l'obra d'Euclides o Arquímedes, i l'ús de nous estris d'observació, com el telescopi, Galileu defensà la capacitat de l'home per comprendre i explicar la veritat que es troba a la natura i a l'univers. Per tal d'esbrinar aquesta veritat és necessària l'ajuda de les matemàtiques, encara que el món físic sigui més imperfecte que el de les matemàtiques. Galileu, per tant, troba la font del coneixement en l'observació. A partir d'aquesta observació, l'enteniment ens mostrarà si ens trobem a la via correcta per assolir un coneixement vertader. Així, la raó exerceix un control necessari sobre els sentits, que no sempre són fiables. D'aquests principis Galileu n'extreu el **mètode hipotètic-deductiu**. Aquest mètode descriu tres passes per arribar a un coneixement vertader:
 - 1.- observació d'un fenomen i formulació intuïtiva d'una hipòtesi que l'intenti explicar de manera senzilla;
 - 2.- extracció de conseqüències teòriques de la hipòtesi plantejada;
 - 3.- Comprovació experimental de la hipòtesi en distintes situacions.

Aquests tres homes del Renaixement, juntament amb altres, obriran pas per l'establiment de la ciència moderna, que esdevindrà efectiu al segle XVIII amb l'obra de Isaac Newton.

1.4. La Reforma Protestant.

L'esperit de l'humanisme tindrà també impacte en el món religiós. Els símptomes evidents de corrupció que pateix l'Església Romana, juntament amb la creixent autonomia de la raó defensada pels humanistes, afavoreix noves interpretacions del missatge cristià i de les escriptures. El resultat serà una nova divisió de l'Església, ja dividida des del segle XI pel Cisma d'Occident, amb l'aparició de les esglésies reformades o **protestants**. En termes generals, les

noves esglésies entendran la revelació (l'arribada a la fe) com a missatge diví dirigit a cada individu, capaç d'interpretar-lo pel seu compte.

Martí **Luter** (1483-1546) fou el gran artífex de la **Reforma**, amb les seves crítiques a l'Església i a la seva jerarquia. Si bé la cridada al poder de l'individu ja es prou significativa per tal de relacionar l'humanisme amb la Reforma Protestant, Luter il·lustra també de manera exemplar aquesta relació: va ser el primer traductor de la Bíblia a l'alemany (recordem la creixent importància que anaven adquirint a l'època les llengües vernacles), tot mirant que el seu missatge arribés a tots aquells que no dominaven el llatí. Aquest impuls per fer accessibles els texts religiosos i per promoure la autonomia individual no vol dir que Luter cregués en cap tipus d'"anarquia" religiosa. Per al teòleg alemany, només hi ha una veritat a les escriptures, però aquesta s'ha d'assolir mitjançant un camí propi i individual, no sotmès als dictats de l'Església.

Encara que l'Església fos corrupta i que l'afany humanista suposés, en principi, una amenaça per el manteniment del dogma catòlic, no tots els humanistes foren tan radicals com Luter. **Erasme** de Rotterdam (1469-1536), per exemple, tot i criticar i fer befa de l'Església, practicà un escepticisme que el dugué a acceptar l'*statu quo* com a única opció que aportava estabilitat en una situació de creixent relativisme.

Altres autors religiosos, com Calví, influïren en aquest camí de reforma. En qualsevol cas, l'Església Catòlica no va romandre silenciosa davant aquests fets, promovent els processos de la **Contrareforma**. A més, Europa (sobretot França) patirà les "guerres de religió" durant la segona meitat del s. XVI.